

WPBiO – architektura prawno-instytucjonalna

wg stanu na 02.07.2018

MATERIAŁY OIDE

Traktat z Lizbony stworzył podstawy prawne do wzmocnienia współpracy w ramach wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony UE (WPBiO), w tym stała współpraca strukturalna, klauzule wzajemnej obrony i solidarności, rozszerzenie zakresu wzmocnionej współpracy oraz tzw. zadań petersberskich.

W opracowaniu omówiono główne postanowienia traktatowe stanowiące podstawę do dyskusji nad wzmocnieniem współpracy w ramach WPBiO oraz instytucje i organy UE zaangażowane w realizację WPBiO, a także zebrano wybrane publikacje na temat wzmocnienia WPBiO.

Szczegółowe omówienie dokumentów instytucji UE zawierających propozycje wzmocnienia współpracy w ramach WPBiO zamieszczono w opracowaniu [WPBiO – kalendarium](#).

Słowa kluczowe: polityka obronna, wspólna polityka bezpieczeństwa i obrony

---

Spis treści

- I. WPBiO – INSTRUMENTY PRZEWIDZIANE W TRAKTACIE Z LIZBONY
  - II. WPBiO – INSTYTUCJE I ORGANY
  - III. WSPÓŁPRACA MIĘDZYPARLAMENTARNA
  - IV. SŁOWNICZEK SKRÓTÓW
  - V. WYBRANE PUBLIKACJE
-

I. WPBiO – INSTRUMENTY PRZEWIDZIANE W TRAKTACIE Z LIZBONY

Bezpieczeństwo narodowe (obrona) należy do wyłącznej kompetencji państw członkowskich (art. 4 ust. 2 TUE). WPBiO ma wymiar międzyrządowy. WPBiO uregulowana została w art. 42-46 TUE.

Zgodnie z art. 42 Traktatu o Unii Europejskiej, wspólna polityka bezpieczeństwa i obrony (WPBiO), będąca integralną częścią wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (WPZiB), zapewnia Unii zdolność operacyjną dla celów utrzymania pokoju i zapobiegania konfliktom zgodnie z Kartą NZ oraz obejmuje stopniowe określanie wspólnej polityki obronnej Unii, która może doprowadzić do stworzenia wspólnej obrony, jeżeli Rada Europejska, stanowiąc jednomyślnie, tak zadecyduje. WPBiO jest realizowana w oparciu o zdolności cywilne i wojskowe państw członkowskich, przy poszanowaniu zobowiązań wynikających z Traktatu Północnoatlantyckiego.

Elementami WPBiO są wprowadzone przez Traktat z Lizbony:

- stała współpraca strukturalna w zakresie obrony – PESCO (art. 42 ust. 6, art. 46 TUE i Protokół nr 10)

Stalą współpracę strukturalną mogą uruchomić państwa członkowskie, które spełniają wyższe kryteria zdolności wojskowej i które zaciągnęły w tej dziedzinie zobowiązania, zgodnie z Protokołem nr 10. Zamiar uruchomienia takiej współpracy musi być notyfikowany Radzie i wysokiemu przedstawicielowi Unii do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa. Rada podejmuje decyzję o ustanowieniu takiej współpracy większością kwalifikowaną po konsultacji z wysokim przedstawicielem. Współpraca może dotyczyć wydatków inwestycyjnych, wyposażenia, zdolności obronnych, kwestii operacyjnych i przemysłu obronnego. Współpraca ma charakter otwarty dla wszystkich państw członkowskich, które spełnią kryteria i przyjmą zobowiązania, o których mowa w Protokole nr 10.

Decyzje w ramach stałej współpracy strukturalnej są podejmowane jednomyślnie.

11 grudnia 2017 Rada przyjęła decyzję ([WPZiB](#)) 2017/2315 o ustanowieniu stałej współpracy strukturalnej (PESCO).

- klauzula wzajemnej pomocy (art. 42 ust. 7 TUE)

Klauzula nakłada na państwa członkowskie obowiązek udzielenia pomocy i wsparcia, przy zastosowaniu wszelkich dostępnych im środków, zgodnie z artykułem 51 Karty Narodów Zjednoczonych, w przypadku, gdy jedno z państw członkowskich stanie się ofiarą napaści zbrojnej na jego terytorium. W Traktacie zastrzeżono, że zobowiązania i współpraca w tej dziedzinie pozostają zgodne ze zobowiązaniami zaciągniętymi w ramach NATO.

Klauzula została uruchomiona po raz pierwszy 17 listopada 2015 na prośbę Francji (Wyniki posiedzenia Rady do Spraw Zagranicznych [\[EN\]](#), 17.11.2015).

- klauzula solidarności (art. 222 TfUE)

Klauzula przewiduje, że jeżeli państwo członkowskie stanie się przedmiotem ataku terrorystycznego, ofiarą klęski żywiołowej lub katastrofy spowodowanej przez człowieka, Unia i inne państwa członkowskie działają wspólnie w duchu solidarności.

Zasady i procedury dotyczące wykonania przez Unię klauzuli solidarności zostały zawarte w decyzji Rady [2014/415/UE](#). Państwa członkowskie udzielają pomocy na prośbę władz politycznych danego państwa, koordynując swoje działania w ramach Rady.

Klauzula nie została dotychczas zastosowana.

- możliwość powierzenia przez Radę misji grupie państw członkowskich (art. 42 ust. 5 i 44 TUE)

W celu ochrony wartości Unii i służenia jej interesom Rada może powierzyć przeprowadzenie misji grupie państw członkowskich, które wyrażą taką wolę i które dysponują odpowiednimi zdolnościami. Sposób zarządzania misją uzgadniają między sobą państwa członkowskie, wspólnie z wysokim przedstawicielem Unii do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa.

Uruchomienie takich misji jest możliwe w ramach tzw. zadań petersberskich (art. 43 TUE).

Dotychczas Rada nie powierzyła grupie państw członkowskich misji na podstawie art. 44 TUE.

Traktat z Lizbony rozszerzył również:

- możliwości wykorzystania w ramach WPZiB wzmocnionej współpracy (art. 20 TUE i art. 326–334 TfUE)

Wzmocniona współpraca, czyli współpraca otwarta dla wszystkich państw członkowskich w dowolnym czasie, której celem jest sprzyjanie realizacji celów Unii, ochrona jej interesów oraz wzmocnienie procesu jej integracji, może zostać uruchomiona również w ramach WPZiB.

Współpraca taka może zostać uruchomiona na wniosek 9 państw członkowskich. Wniosek państw członkowskich, które chcą ustanowić wzmocnioną współpracę w ramach WPZiB, jest kierowany do Rady, która udziela upoważnienia do podjęcia wzmocnionej współpracy stanowiąc jednomyślnie.

Wzmocniona współpraca w ramach WPZiB nie została uruchomiona dotychczas.

- zakres tzw. zadań petersberskich (art. 43 ust. 1 TUE)

Po wejściu w życie Traktatu z Lizbony katalog tzw. zadań petersberskich (przed wejściem w życie Traktatu z Lizbony obejmujący misje humanitarne i ratunkowe, misje utrzymywania pokoju oraz misje zbrojne służące zarządzaniu kryzysowemu, w tym misje przywracania pokoju) rozszerzono o:

- wspólne działania rozbrojeniowe,

- misje wojskowego doradztwa i wsparcia,
- misje zapobiegania konfliktom oraz
- operacje stabilizacji sytuacji po zakończeniu konfliktów.

Ponadto przewidziano, że wszystkie misje petersberskie mogą przyczyniać się do walki z terroryzmem, w tym poprzez wspieranie państw trzecich w zwalczaniu terroryzmu na ich terytoriach.

Finansowanie WPZiB reguluje art. 41 TUE:

- wydatki administracyjne – pokrywane z budżetu Unii,
- wydatki operacyjne – pokrywane z budżetu Unii, z wyjątkiem:
  - wydatków przypadających na operacje mające wpływ na kwestie wojskowe i polityczno-obronne oraz przypadków, gdy Rada, stanowiąc jednomyślnie, postanowi inaczej – pokrywane ze składek państw członkowskich, których wysokość jest uzależniona od PKB,
- natychmiastowe finansowanie z budżetu UE inicjatyw w ramach WPZiB, a zwłaszcza działań przygotowawczych do misji – Rada przyjmuje decyzję ustanawiającą szczególne procedury,
- działania przygotowawcze do misji, które nie obciążają budżetu UE – finansowane z funduszu początkowego utworzonego ze składek państw członkowskich.

II. WPBiO – INSTYTUCJE I ORGANY

• RADA EUROPEJSKA

Określa strategiczne interesy Unii, ustala cele oraz określa ogólne wytyczne WPZiB, łącznie ze sprawami mającymi wpływ na kwestie polityczno-obronne (art. 26 ust. 1 TUE).

W ramach WPBiO decyduje o stworzeniu wspólnej obrony (art. 42 ust. 2 TUE).

• RADA

Opracowuje WPZiB na podstawie ogólnych wytycznych i strategicznych kierunków określonych przez Radę Europejską (art. 26 ust. 2 TUE).

W ramach WPBiO Rada podejmuje decyzje w sprawie:

- podjęcia misji cywilnej lub wojskowej (art. 43 ust. 2 TUE),
- powierzania misji grupie państw członkowskich (art. 44 TUE),
- statutu, siedziby i zasad funkcjonowania EAO (art. 45 ust. 2 TUE),
- ustanowienia stałej współpracy strukturalnej (art. 46 ust. 2 TUE), a także podejmuje decyzje i zalecenia w ramach tej współpracy (art. 46 ust. 6 TUE).

• KOMITET POLITYCZNY I BEZPIECZEŃSTWA

Obserwuje sytuację międzynarodową w dziedzinach objętych WPZiB, w tym WPBiO oraz przyczynia się do określania polityk, wydając opinie dla Rady oraz czuwa nad wprowadzaniem w życie uzgodnionych polityk.

Rolę, tryb działania i funkcje Komitetu określono w załączniku do decyzji Rady [2001/78/WPZiB](#).

W zakresie WPBiO Komitet Polityczny i Bezpieczeństwa sprawuje, pod kierunkiem Rady i wysokiego przedstawiciela, kontrolę polityczną i kierownictwo strategiczne nad operacjami zarządzania kryzysowego (art. 43 TUE). Rada może upoważnić Komitet do podjęcia określonych decyzji dotyczących kontroli politycznej i kierownictwa strategicznego nad operacją zarządzania kryzysowego.

Funkcje doradcze w stosunku do Komitetu pełnią m.in.:

- **Komitet Wojskowy UE (EUMC)** – poza doradzaniem Komitetowi Politycznemu i Bezpieczeństwa, kieruje unijnymi działaniami wojskowymi oraz rozwojem zdolności wojskowych; skład, misję oraz funkcje Komitetu określono w załączniku do decyzji Rady [2001/79/WPZiB](#);
- **Komitet ds. Aspektów Cywilnych Zarządzania Kryzysami (Civcom)** - przekazuje informacje, formułuje zalecenia i udziela rad odnośnie do cywilnych aspektów zarządzania kryzysami Komitetowi Politycznemu i Bezpieczeństwa oraz innym właściwym organom Rady; skład i zadania Komitetu określono w decyzji Rady [2000/354/WPZiB](#);
- **Grupa Polityczno-Wojskowa (PMG)** - przygotowuje prace Komitetu Politycznego i Bezpieczeństwa w zakresie wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony; zajmuje się polityczną stroną unijnych przedsięwzięć wojskowych i cywilno-wojskowych.

- **KOMISJA EUROPEJSKA**

Choć prawo inicjatywy w ramach WPBiO należy do państw członkowskich i Wysokiego przedstawiciela UE, to ten ostatni może je realizować w niektórych przypadkach wspólnie z Komisją (art. 30 ust. 1 i 42 ust. 4 TUE).

Ponadto aktywność KE w ramach WPBiO koncentruje się na wzmocnieniu przemysłu obronnego (art. 173 TfUE).

- **WYSOKI PRZEDSTAWICIEL UNII DO SPRAW ZAGRANICZNYCH I POLITYKI BEZPIECZEŃSTWA**

Przewodniczy Radzie do Spraw Zagranicznych oraz pełni funkcję wiceprzewodniczącego KE (art. 18 TUE).

Prowadzi WPZiB, w tym WPBiO. Przyczynia się, poprzez swoje propozycje, do opracowania tej polityki i realizuje ją działając z upoważnienia Rady. Dotyczy to także wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony.

Posiada w ramach WPZiB, w tym WPBiO, prawo inicjatywy samodzielnie lub wspólnie z KE (art. 30 ust. 1 i 42 ust. 4 TUE).

Czuwa nad koordynacją cywilnych i wojskowych misji realizowanych w ramach WPBiO, pod kierunkiem Rady oraz w ścisłym i stałym porozumieniu z Komitetem Politycznym i Bezpieczeństwa (art. 43 ust. 2 TUE).

- **EUROPEJSKA SŁUŻBA DZIAŁAŃ ZEWNĘTRZNYCH (ESDZ)**

Wspomaga Wysokiego przedstawiciela Unii w wykonywaniu jego mandatu (art. 27 ust. 3 TUE).

Składa się z urzędników właściwych służb Sekretariatu Generalnego Rady i Komisji oraz z personelu delegowanego przez krajowe służby dyplomatyczne.

Organizację i zasady funkcjonowania ESDZ określa decyzja nr [2010/427/UE](#).

Jednostkami ESDZ odpowiedzialnymi za realizację zadań w ramach WPBiO są m.in.:

- **Dyrekcja ds. Zarządzania i Planowania Kryzysowego** – zapewnia planowanie polityczno-strategiczne misji cywilnych i operacji wojskowych w ramach WPBiO;
- **Komórka Planowania i Prowadzenia Operacji Cywilnych** – zapewnia skuteczne planowanie i przeprowadzanie cywilnych misji zarządzania kryzysowego w ramach WPBiO;
- **Sztab Wojskowy Unii Europejskiej** – działa pod kierunkiem Komitetu Wojskowego UE oraz Wysokiego przedstawiciela Unii; koordynuje działania wojskowe i rozwój zdolności wojskowych.

- **PARLAMENT EUROPEJSKI**

Uprawnienia PE w ramach WPBiO określono w art. 36 i 41 TUE.

Wysoki przedstawiciel Unii konsultuje się z PE w zakresie głównych aspektów i podstawowych opcji WPBiO i informuje o rozwoju tych polityk. PE może również zwrócić się do Wysokiego przedstawiciela UE lub Rady z pytaniami i zaleceniami (art. 36 TUE). Ponadto PE sprawuje kontrolę nad budżetem WPBiO (art. 41 TUE).

PE dwa razy do roku przeprowadza debatę i przygotowuje sprawozdania na temat postępów w realizacji WPZiB i WPBiO.

Sprawami WPBiO w PE zajmuje się Podkomisja Bezpieczeństwa i Obrony Komisji Spraw Zagranicznych.

- **EUROPEJSKA AGENCJA OBRONY (EAO)**

EAO została powołana na podstawie [wspólnego działania Rady z 12 lipca 2004](#).

Ma za zadanie (art. 45 TUE):

- przyczyniać się do określania celów zdolności wojskowych państw członkowskich i oceny wykonania podjętych przez nie zobowiązań;
- wspierać harmonizację wymagań operacyjnych oraz ustanowienie skutecznych i spójnych metod dokonywania zamówień;
- zgłaszać wielostronne projekty dla osiągnięcia celów zdolności wojskowych oraz zapewniać koordynację programów realizowanych przez państwa członkowskie i zarządzanie konkretnymi programami współpracy;
- wspierać badania nad technologiami obronnymi oraz koordynować i planować wspólne działania badawcze i studia nad rozwiązaniami technicznymi odpowiadającymi przyszłym wymaganiom operacyjnym;
- przyczyniać się do określania wszelkich użytecznych środków wzmacniających bazę przemysłową i technologiczną sektora obrony oraz zwiększających efektywność wydatków wojskowych i, w stosownych przypadkach, wprowadzać je w życie.

Agencja wykonuje swoje działania, w miarę potrzeby, w powiązaniu z Komisją Europejską.

- **INSTYTUT UE STUDIÓW NAD BEZPIECZEŃSTWEM (EUISS)**- działania Instytutu koncentrują się na przeprowadzaniu analiz dotyczących polityki, na informowaniu, rozpowszechnianiu wiedzy i na debatach, na organizowaniu warsztatów i wydarzeń pomagających tworzyć sieć kontaktów, a także na zbieraniu odpowiedniej dokumentacji na potrzeby urzędników i ekspertów z Unii i państw członkowskich.

Funkcjonowanie instytutu reguluje decyzja Rady [2014/75/WPZiB](#).

- **CENTRUM SATELITARNE UE (SATCEN)** - wspiera proces podejmowania decyzji przez Unię i jej działania w dziedzinie WPZiB, a w szczególności WPBiO.

Funkcjonowanie instytutu reguluje decyzja Rady [2014/401/WPZiB](#).

- **EUROPEJSKIE KOLEGIUM BEZPIECZEŃSTWA I OBRONY** - zapewnia szkolenia i kształcenie w dziedzinie wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony na poziomie europejskim.

Funkcjonowanie instytutu reguluje decyzja Rady [2016/2382/WPZiB](#).

III. WSPÓLPRACA MIĘDZYPARLAMENTARNA -

[Konferencja Międzyparlamentarna ds. Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa oraz Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony \(WPZiB/WPBiO\)](#) – informacje na stronie OIDE

IV. SŁOWNICZEK SKRÓTÓW

• CARD	(<i>Coordinated Annual Review on Defence</i>)	Skoordynowany roczny przegląd w zakresie obronności
• Civcom	(<i>Committee for Civilian Aspects of Crisis Management</i>)	Komitet ds. Aspektów Cywilnych Zarządzania Kryzysami
• CMPD	(<i>The Crisis Management and Planning Directorate</i>)	Dyrekcja ds. Zarządzania i Planowania Kryzysowego
• CPCC	(<i>The Civilian Planning and Conduct Capability</i>)	Komórka Planowania i Prowadzenia Operacji Cywilnych
• EDA	(<i>European Defence Agency</i>)	Europejska Agencja Obrony (EAO)
• ESDC	(<i>European Security and Defence College</i>)	Europejskie Kolegium Bezpieczeństwa i Obrony
• EUISS	(<i>European Union Institute for Security Studies</i>)	Instytut UE Studiów nad Bezpieczeństwem
• EUMC	(<i>The European Union Military Committee</i>)	Komitet Wojskowy UE
• EUMS	(<i>The European Union Military Staff</i>)	Sztab Wojskowy Unii Europejskiej
• IPC CFSP/CSDP	(<i>Inter-Parliamentary Conference for the Common Foreign and Security Policy and the Common Security and Defence Policy</i>)	Konferencja Międzyparlamentarna ds. Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa oraz Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony (KM WPZiB/WPBiO)
• PESCO	(<i>Permanent structured cooperation</i>)	Stała współpraca strukturalna
• PMG	(<i>The Politico-Military Group</i>)	Grupa Polityczno-Wojskowa (PMG)
• PSC	(<i>Political and Security Committee</i>)	Komitet Polityczny i Bezpieczeństwa (KPiB)
• SATCEN	(<i>European Union Satellite Centre</i>)	Centrum Satelitarne UE

V. WYBRANE PUBLIKACJE

1. Anghel S. E.: [The European Council and European defence cooperation: Developments since June 2016](#), „Briefing”, European Parliamentary Research Service, December 2016.
2. Arteaga F., Powell C.: [European defence between the Global Strategy and its implementation](#), „Working Papers” no. 4/2017, Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicos, February 2017.
3. Bendiek A.: [A Paradigm Shift in the EU's Common Foreign and Security Policy: From Transformation to Resilience](#), Stiftung Wissenschaft und Politik, „SWP Research Paper” 2017/RP, October 2017.
4. Bendiek A.: [The New 'Europe of Security'. Elements for a European White Paper on Security and Defence](#), Stiftung Wissenschaft und Politik, „SWP Comment” 2017/C 20, June 2017.
5. Bendiek A.: [The Global Strategy for the EU's Foreign and Security Policy](#), „SWP Comment” 2016/C 38, Stiftung Wissenschaft und Politik, August 2016.
6. Biscop S.: [All or nothing? The EU Global Strategy and defence policy after the Brexit](#), „Contemporary Security Policy” vol. 37, iss. 3 (2016).

7. Blockmans S.: [*Europe's defence train has left the station – speed and destination unknown*](#), „CEPS Commentaries”, Centre for European Policy Studies, 12 December 2017.
8. Cîrlig C.C.: [*European defence cooperation. State of play and thoughts on an EU army*](#), „Briefing”, European Parliamentary Research Service, March 2015.
9. [*EU joint defence to focus on south*](#), “EUObserver”, 12.09.2016.
10. Grevi G.: [*A Global Strategy for a soul-searching European Union*](#), „Discussion Paper”, European Policy Centre, 13.07.2016.
11. Hughes J. M.: [*"Sleeping Beauty" Unleashed: Harmonizing a Consolidated European Security and Defense Union*](#), „ZEI Discussion Paper” 2017, C 248.
12. Koenig N.: [*What the French and the Germans really think about a European Security and defence union?*](#) , „Policy paper”, Jacques Delors Institut, 19.12.2017.
13. Koutrakos P.: [*The European Union's Common Foreign and Security Policy after the Treaty of Lisbon*](#), Swedish Institute for European Policy Studies (SIEPS), May 2017.
14. Lazarou E.: [*Permanent structured cooperation \(PESCO\): From notification to establishment*](#), „W skrócie”, Biuro Analiz Parlamentu Europejskiego, 08.12.2017.
15. Lazarou E.: [*Europe of Defence? Views on the future of defence cooperation*](#), „Briefing”, European Parliamentary Research Service, July 2016.
16. Lazarou E., Littlehale M.: [*EU-NATO cooperation and European defence after the Warsaw Summit*](#), „Briefing”, European Parliamentary Research Service, December 2016.
17. Legrand J.: [*Does the new EU Global Strategy deliver on security and defence?*](#), EP Directorate-General for External Policies, September 2016.
18. Mills C.: [*European defence: where is it heading?*](#), „Commons Briefing Paper” no. 8216, House of Commons Library, 30.01.2018.
19. Mills C.: [*EU Defence: the realisation of Permanent Structured Cooperation \(PESCO\)*](#), „Briefing Paper” no. 8149, House of Commons Library, November 2017.
20. Marrone A.: [*Permanent Structured Cooperation: An Institutional Pathway for European Defence*](#), „IAI Commentaries” iss. 17/26, Istituto Affari Internazionali, November 2017, s. 4.
21. Marrone A.: [*PESCO: An Ace in the Hand for European Defence, EU60: Re-Founding Europe. The Responsibility to Propose*](#), Istituto Affari Internazionali, 22.03.2017.
22. [*No support for EU army in ministers' talks*](#), “EUObserver”, 28.09.2016.
23. [*On the way towards a European Defence Union - A White Book as a first step*](#), EP Directorate-General for External Policies, April 2016.
24. Rappold J.: [*Going Global, Targeting the Home Front – the EU's Global Strategy*](#), Heinrich Böll Stiftung, 29.07.2016.
25. Revelas K.: [*Permanent Structured Cooperation: not a panacea but an important step for consolidating EU security and defence cooperation*](#), „CIFE Policy Paper” N°67, Centre international de formation européenne (CIFE), 28.03.2018.
26. Riekeles G.E.: [*A Security and Defence Union*](#), “European View”, June 2016, Volume 15, Issue 1, p. 13–26

27. Santopinto F.: [*CSDP after Brexit: the way forward*](#), „Badanie" Biuro Analiz Parlamentu Europejskiego, 22.05.2018.
28. Terlikowski M.: [*PESCO: konsekwencje dla jedności polityki obronnej UE*](#), Biuletyn PISM" nr 112 (1554), Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 17.11.2017.
29. Zandee D., Drent M.: [*Making Sense of European Defence*](#), „Clingendael Reports and papers ", Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', 19.12.2017.
30. Zandee D.: [*Developing European defence capabilities*](#), „Clingendael Opinions", Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', October 2017.
31. Zandee D.: [*2017: A turning point for European defence?*](#), Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', July 2017.